

1

Jan Amos Komenský
v paměti
a ve výtvarném
umění

Málokterý autor obsáhl svým dílem tak širokou paletu témat a problémů jako Jan Amos Komenský, který patří k nejvýznamnějším a světově proslulým osobnostem české kultury. Čím více let uplynulo od doby, kdy žil, tím hlouběji jeho odkaz zasahuje moderní společnost. Je až zarážející, jak je Komenského dílo i v 21. století stále aktuální. V jeho osobnosti nalézáme jednu z nenahraditelných intelektuálních hodnot, na nichž bychom měli stavět základy své kultury. O věhlasu Komenského nevypovídá pouze jeho rozsáhlé dílo a literatura mu věnovaná. Charakterizuje ji rovněž ohlas osobnosti J. A. Komenského a jeho díla ve výtvarném umění, v krásné literatuře, dramatu, filmu a hudbě.

Komenský je nejen jednou z nejvíce zobrazovaných osobností českých dějin, ale zřejmě i jednou z postav nejsnáze rozpoznatelných. Ačkoli existují různé typy vyobrazení krajinomalby znázorňující Komenského působiště, pomníky či narativní obrazy (zejména Komenského loučení s vlastí, Komenský žehná vlasti), jeho portréty jsou nejpočetnější skupinou výtvarných děl.

V průběhu staletí se aktualizace Komenského v kulturní paměti národa opakuje v souvislosti s historickými a politickými událostmi, které se odehrávaly ve společnosti. Nebyla to jen česká kultura, která se věnovala Komenskému a předávala jeho odkaz široké veřejnosti s využitím oblasti umění. Osobností Komenského odkazovala na své hodnoty i jiná společenství. Jedním z dokladů světové proslulosti J. A. Komenského je také značný počet výtvarných podobizen, jež vznikaly z menší části již za života tohoto velkého humanisty v zahraničí, z větší části však později, většinou se značným časovým odstupem od jeho smrti. Podobizny z doby, kdy Komenský žil, se staly především nezbytnou inspirací pro řadu pozdějších uměleckých děl dávných i současných autorů. Komenského portréty, uložené v různých muzeích, galeriích a dalších významných institucích, by jistě vytvořily rozsáhlou a mnohotvárnou uměleckou sbírku.

Po porážce českého stavovského povstání v bitvě na Bílé hoře v roce 1620 a poté, kdy byla v českých zemích reformace zlomena násilnou protireformací, o českém národě v Evropě v polovině 18. století už téměř nikdo nevěděl. Emigrace se rozptýlila po protestantském světě. Tehdy sice Komenského lidé znali jako velkého učence a pedagogického reformátora, ale domnívali se,

1 Jan Amos Komenský v paměti a ve výtvarném umění

Mapa cest J. A. Komenského – výřez z informačního plakátu o J. A. Komenském, sestavil a mapu navrhl učitel a komeniolog Rudolf Jordán Vonka, SNP, Praha 1934. (Fond NPMK, Praha)

1 Více: František KAUTMAN, *O českou národní identitu*, Pulchra, Praha 2015, s. 175.

2 Podrobně viz: česká verze publikace Daniel Arnošt Jablonský. *Život a dílo vnuka J. A. Komenského*, Praha – Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského 2011. Tato publikace společně se stejnojmennou výstavou byly výstupem společného mezinárodního projektu výzkumného pracoviště *Jablonski-Forschungstelle an der Universität Stuttgart a Deutsches Kulturforum östliches Europa* v Postupimi a dalších institucí v Německu, Polsku a České republice.

3 V prvních měsících roku 1604 zemřeli oba rodiče J. A. Komenského, kteří žili se synem Janem v domě č. 201 na náměstí v Uherském Brodě. Dnes je na domě umístěna pamětní deska. Stále nejsou k dispozici nesporné dokumenty, které by ukončily dohady a domněnky o místě narození Komenského.

že byl původem z rakouských zemí.¹ Později, během 19. a 20. století, v době hledání české národní identity, docházelo k recepci J. A. Komenského. Návraty k odkazu Komenského se uskutečňovaly i v jiných zemích. Od konce 19. století rovněž vznikaly nové společnosti či vědecké a paměťové instituce, které se v rámci své působnosti zabývaly J. A. Komenským a jeho odkazem. V jejich knihovnách, depozitářích a na speciálních výstavách byla mimo jiné nabízena možnost zhlédnout to nejlepší z výtvarné produkce od 17. do 21. století. Instituce byly samozřejmě zřizovány zejména tam, kde Komenský zanechal svoji „stopu“. K těmto místům náležejí především města v českých zemích, ale i v zahraničí, kam s Komenským odcházeli nekato-licki po roce 1627, po vydání Obnoveného zřízení zemského, podle něhož jediným povoleným náboženstvím bylo náboženství katolické, i pozdější exulanti, aby zde našli útočiště před pronásledováním v pobělohorských Čechách.

V řadě studií a článků popisujících těžkou protireformační dobu se připomíná, že tisíce a tisíce exulantů, včetně J. A. Komenského, odcházely do ciziny většinou s nadějí na návrat do osvobozené vlasti. Nový domov našli na Slovensku a v dalších částech Uher, v Polsku (zejména členové jednoty bratrské), také v Horní a Dolní Lužici, v Sasku (po tzv. altrandstädt-ské dohodě z roku 1707 a pak po pruském záboru ve Slezsku). Mnoho jich bylo přijato na území dnešního Berlína, kde byla založena česká osada Rixdorf. Také u Postupimi vznikla česká obec Nová ves (Nowawes). Protestantští uprchlíci zde pobývali na pozvání a se svolením pruského krále Fridricha Viléma I. (1688–1740). O míře náboženské snášenlivosti v Prusku svědčí, že Češi měli v Berlíně tři sbory: bratrský, reformovaný a luterský. Silná Komenského stopa se nachází i v dalších zemích či na kontinentech, neboť jednotlivci se také uchýlovali do Nizozemí, Anglie, a dokonce do Severní Ameriky.

V další generaci exulantů prokázal velkou službu v oblasti vzdělávání vnuk J. A. Komenského Daniel Arnošt Jablonský (1660–1741).² Ten se narodil v polské části Pruska poblíž Gdaňska, a jak víme, jeho rodiče (dcera Komenského Alžběta a Petr Figulus) pocházeli z Čech a patřili právě k těm exulantům, kteří museli z náboženských důvodů opustit svoji vlast. Nesmíme opomenout další české emigranty, kteří odcházeli v době válek Pruska s českou královnou a císařovnou Marií Terezií. Přesný počet exulantů a emigrantů ve světě není, a ani nemůže být znám. Tehdejší doba neznala dnešní statistickou evidenci obyvatelstva. Ale i tito exulanti s sebou v srdci nesli svoji kulturu a ideální hodnoty, na kterých chtěli stavět svoji budoucnost i v cizí zemi. Mezi tyto trvalé hodnoty patřil i odkaz J. A. Komenského.

V České republice, kde nalézáme vyobrazení Komenského na umělec-kých dílech nejčastěji, jsou to zejména Uherský Brod, kde se pravděpodobně

Komenský narodil a žil se svými rodiči (1592–1604),³ a Přerov, kde studoval na bratrském gymnáziu v letech 1608–1611 a kde později, od roku 1614 do roku 1617, působil jako učitel na latinské škole. K těmto místům dále patří města Fulnek a Brandýs nad Orlicí. Ve Fulneku byl zřízen Památník J. A. Komenského, neboť zde Komenský působil jako správce bratrské školy (1618–1622)⁴ a v okolí Brandýsa nad Orlicí se skrýval po bitvě na Bílé hoře; je to i místo prvního českého pomníku J. A. Komenského, odhaleného v roce 1865 předními osobnostmi českého veřejného života.

Mimo území České republiky lze v tomto výčtu uvést na prvním místě Lešno v Polsku, kde Komenský našel útočiště po roce 1627. Působil zde v letech 1628–1641, 1648–1650 a 1654–1656. V Oblastním muzeu v Lešně (Muzeum Okręgowe w Lesznie) jsou uchovávány památky s ním spojené a také na dvou dalších místech ve městě jsou umístěny sochy Komenského. Rovněž další dvě města – Amsterdam a Naarden (Nizozemí) – se hlásí k odkazu Komenského. Od 1. ledna 2016 se Naarden stal součástí nově vzniklého města Gooise Meren. V Amsterdamu Komenský dlouhodobě působil (1656–1670) jako proslulá osobnost evropské vědy a zde se setkával s řadou učenců. I když Komenský zemřel v Amsterdamu, byl pochován v kostele valonské reformované církve v Naardenu (jihovýchodně od Amsterdamu).

Umělecká díla, vzácné knihy, pomníky či pamětní desky, které dokládají velikost Komenského odkazu,⁵ lze nalézt i na dalších místech v zahraničí. Patří k nim Bethlehem v Pensylvánii v USA či Herborn v Německu, kde Komenský studoval v letech 1611–1613, Blatný Potok (Sárospatak) v Uhrách

4 V době válečných událostí Komenský ve Fulneku ztratil svoji první manželku a dva syny. V té době bylo město obsazeno španělskými a italskými vojáky. Zde nepřátelé spálili Komenského knihy a rukopisy.

5 Jednu z prvních studií, která se zabývá podobiznami J. A. Komenského, předložil Joseph MÜLLER, *Die Bilder von Comenius*, in: *Monatshefte der Comenius-Gesellschaft* 1, 1892, s. 205–209, dále heslo Komenský Jan Amos, in: *Stručný slovník pedagogický*, II, redaktori Josef KLIKA a Josef SOKOL, nákladem Odboru literárně-pedagogického při Ústředním spolku jednot učitelských v Čechách, Praha 1893, s. 664–668. Později se k této látce vrátili J. V. KLÍMA, *Podobizny Komenského*, nakladatelství neuvedeno, Praha 1922, a J. SVOBODA, *Komenského výtvarná zpodobení*, in: *Luhačovské listy* 15, 1942, č. 3–5, s. 21–23. Ucelený pohled na tuto problematiku

1 Jan Amos Komenský v paměti a ve výtvarném umění

zpracoval Jindřich ŠÁMAL, Jan Amos Komenský a české výtvarné umění, in: Dagmar ČAPKOVÁ-VOTRUBOVÁ – Jiří KYRÁŠEK – Jindřich ŠÁMAL, *Jan Amos Komenský. Život a dílo v dokumentech a v českém výtvarném umění*, SPN, Praha 1963, s. 27–56.

Stručný příspěvek publikovala rovněž Ludmila HLAĐÁKOVÁ, Komenský ve výtvarném umění, in: *Muzeum J. A. Komenského. Zpráva za druhé pololetí 1965*, s. 14–18. Uvedené stati zachytily vývoj zpodobení Komenského – často se zřetelným umělecko-historickým akcentem – zhruba do přelomu padesátých a šedesátých let 20. století. Pro svůj shrnující výklad o starších podobiznách Komenského na tyto práce souhrnně odkazují, i když Komenského portréty zasazují leckdy do jiných společenských souvislostí, než činili předchozí badatelé. K významným příspěvkům o portrétech Komenského patří článek od Jana KUMPERY, *Imagines Comenii. Portréty Komenského v proměnách věků*, in: *Unie Comenius*, Bulletin č. 12 – mimořádné číslo, Praha 2000, s. 51–56.

Pro období zhruba 1960–2000 podobné práce postrádáme, proto bylo nutné čerpat z různých pramenů a dílčí (zejména katalogové) literatury, kterou v příslušných poznámkách uvádím. Nebylo by však účelné ve všech detailech odkazovat na encyklopedické a biografické pomůcky, jež napomohly k bližší identifikaci jednotlivých autorů.

Nejdůležitější údaje čerpám z publikací: Emanuel POCHE a kol., *Encyklopedie českého výtvarného umění*, Academia, Praha 1975; Prokop TOMAN,

(dnešním Maďarsku), kde pobýval v letech 1650–1654, a také Londýn, kde působil v letech 1641–1642. A právě v Anglii se zrodily nejstarší portréty Komenského, které nebyly až do 19. století známé ani české odborné veřejnosti.

V České republice jsou soubory výtvarných děl tohoto druhu uloženy v paměťových institucích. Patří k nim rezortní muzeum Ministerstva kultury – Muzeum Jana Amose Komenského v Uherském Brodě (MJAK), které v mezinárodním měřítku slouží českým badatelům a světové veřejnosti jako komeniologické dokumentační centrum. Další výtvarná díla lze nalézt v rezortním muzeu Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy, Národním pedagogickém muzeu a knihovně J. A. Komenského v Praze (NPMK). Do roku 2011 se instituce jmenovala Pedagogické muzeum J. A. Komenského v Praze. Po přičlenění Pedagogické knihovny J. A. Komenského byl název této instituce změněn. Ve svých sbírkových fondech má řadu archiválií, písemností a dokumentace k dějinám školství a komeniologie také regionální Muzeum Komenského v Přerově (MK), které je příspěvkovou organizací zřízenou a financovanou Olomouckým krajem. I jiné významné státní instituce, například Národní muzeum v Praze, Národní knihovna České republiky, Památník národního písemnictví či Akademie věd České republiky, pečují o předměty vysoké historické a umělecké hodnoty. Z výzkumu na dané téma však lze vyvodit závěr, že již koncem 19. století a v první polovině 20. století mělo NPMK nejvíce výtvarných děl s tematikou Komenského.

Na základě tamní dokumentace a výzkumu, ale samozřejmě i s přihlédnutím k dalším sbírkám, pramenům a literatuře, vznikla tato publikace. Jejím cílem není kompletní zmapování všech oblastí výtvarného umění, kde se objevil portrét, socha nebo jiné dílo spojené s Komenským. Smyslem je upozornit na jednu z poněkud opomíjených stránek moderní komeniologické problematiky a podat v historicko-politickém a kulturním kontextu stručný informativní nástin, který by mohl posloužit při dalším analytickém a komparativním studiu u nás i ve světě.

Prvním českým komeniologem se stal František Palacký (1798–1876), který svými studii o Komenském položil základ nejen k hlubšímu poznávání jeho díla, ale i k vnímání jeho podoby ve středoevropském regionu.

Následný přehled nejvýznačnějších výtvarných portrétů J. A. Komenského naznačuje stav vizuálního vnímání podoby tohoto učence v době, kdy virtuální inspirace je důležitá i pro poznávání osobnosti a díla J. A. Komenského u nás a ve světě. Myslitelova památka žije také ve jménu Komenský, kterým se označovaly školy, pomníky, památníky, časopisy, spolky, společnosti, muzea, později univerzity a další kulturní a veřejné instituce. A ty všechny využívají ke své prezentaci rovněž portrét Jana Amose Komenského.

Velké oživení historické paměti v době hledání kulturních hodnot a zároveň tvořivé síly řady výtvarných umělců na téma Komenský zaznamenáváme

Komenského exlibris s jeho heslem „Omnia sponte fluant, absit violentia rebus“ („Všechno nechť volně plyne, buď vzdálena jakákoli násilnost“). Titulní list třetího dílu ODO. (Fond NPMK, Praha)

v jubilejních letech 1892, 1957, 1992 či 2007. Oslavy Komenského probíhaly roku 1892 nejen v českých zemích, ale i mezi českými krajany v zahraničí, ve slovanských zemích a ve státech, v nichž v 17. století J. A. Komenský pobýval. Když tehdy ministr kultu a vyučování Paul Gautsch zakázal oslavy třístého výročí narození Komenského připravované na školách, nebylo snad ani jediné obce v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, kde by se nekonaly veřejné oslavy, někdy i několikadenní. O tom svědčí i dochované plakáty oslav z různých míst českých zemí uložené v PMJAK (pod sig. JAK 8, 9). Bylo to za podpory nejen obecní a zemské samosprávy, ale i Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě, Zemského ústředního spolku jednot učitelských v Čechách, Ústředního spolku českých profesorů, čtenářských besed hasičských jednot, Sokola, vzdělávacích spolků,

Nový slovník československých výtvarných umělců I–II, 4. vydání, Výtvarné centrum Changall, Ostrava 1993; Prokop TOMAN, *Nový slovník československých výtvarných umělců. Dodatky*, 4. vydání, Výtvarné centrum Changal, Ostrava 1994; *Nová Encyklopedie českého výtvarného umění III*, editor Anděla HOROVÁ, Academia, Praha 1995; *Slovník českých a slovenských výtvarných umělců 1950–1997*, I–III, editor Zbyšek MALÝ, Výtvarné centrum Changal, Ostrava 1998–1999; Josef TOMĚŠ a kol., *Český biografický slovník XX. století*, I–III, Paseka, Praha–Litomyšl 1999; *Kdo je kdo 91/92. Česká republika. Federální orgány ČSFR*, nakladatelství neuvedeno, Praha 1991; *Kdo je kdo v České republice 94/95*, Modrý jezdec: Agentura Manon, Praha 1994; *Kdo je kdo v České republice na přelomu 20. století*, Agentura Kdo je kdo, Praha 1998.

Z posledních prací věnujících se portrétům Komenského lze zmínit: Markéta PÁNKOVÁ, Jan Amos Komenský ve výtvarném umění, in: *Angelus pacis. Sborník prací k počtě Noemí Rejchrtové*, uspořádali Pavel B. KŮRKA – Jaroslav PÁNEK – Miloslav POLÍVKA, Historický ústav AV ČR, Praha 2008, s. 383–402; L. ŘEZNÍKOVÁ a kol.: *Figurace paměti. J. A. Komenský v kulturách vzpomínání 19. a 20. století*, Scriptorium, Praha 2014; Markéta PÁNKOVÁ, John Amos Comenius in Czech and Global Visual Art, in: *Comenius. Journal of Euro-American Civilization* 1, 2015, s. 95–115; Markéta PÁNKOVÁ, John Amos Comenius in Czech and Global Visual Art, in: *Comenius. Journal of Euro-American Civilization* 2, 2015, s. 219–241.

1 Jan Amos Komenský v paměti a ve výtvarném umění

6 Podrobnější informace o průběhu oslav lze získat v publikaci *Sborník příspěvků o průběhu oslav 400. výročí narození J. A. Komenského*, Pedagogické muzeum J. A. Komenského v Praze, Praha 2004. (Sborník vydán bez určení editora.)

ochotnických spolků divadelních a mnoho jiných. O sto let později, v roce 1992, akce na počest Komenského nabyly bezmála celosvětového rázu.⁶ V letech 1957 a 2007 byly realizovány nové výstavy a expozice v muzeích a památnících, vznikla řada artefaktů a uskutečnily se světové konference na počest vydání díla *Opera didactica omnia*, prvního uceleného souboru pedagogických prací J. A. Komenského v Amsterdamu z roku 1657.

V úvodu do tematiky je třeba připomenout i předměty lidové tvořivosti s vědomím, že nejde o profesionální výtvarné zpodobení Komenského. Nicméně lidová tvořivost je jistě dokladem, že Komenský žil v povědomí nejen mezi učenici, ale že jeho myšlenky a vize oslovovaly celý národ.